

Korompay H. János

Erdélyi János Berzsenyi-képének változásai

Előadásomban Erdélyi János munkásságának három korszakát szembeesítem az 1840-es, 50-es és 60-as évek hosszmetzetében. Irodalomtörténeti ismereteink középpontjában az 1847-ben közzétett *Berzsenyi Dániel összes művei* című tanulmány áll, ennek megállapításai és értéktételei azonban nem tekinthetők érvényesnek a szerző életművének egészére. A hangsúly- és aránybeli változásokat a kritikus módosuló irodalomszemléletéhez kell viszonyítanunk, amelyben, mint tudjuk, meghatározó szerepet játszott a népköltészethez való viszony. Feltevéssünk az, hogy a népiesség felfogásának különböző stádiumaiban kirajzolódnó tézis, antitézis és szintézis létrejön Berzsenyi jellemzésében és megítélésében is, s ez a két folyamat szervesen összefügg egymással.

Erdélyi 1847-ben, a *Magyar Szépirodalmi Szemlé*ben megjelent tanulmánya nemcsak Berzsenyit bírálta, hanem — közvetve — a költő recenzióját, Kölcseyt is, szembeállítva a magát „Horác studiuma után” képző Berzsenyit azzal az eszménnyel, „ki — mint mondja Erdélyi — Horác nélkül, maga jobb ösztönére, elmélkedés szavaira figyelve, fogta volna képezni költői erejét”. Utánzás, szolgáltság, „idegenbe tévedés”¹ volt a Kölcseytől is jóváhagyott út eredménye: Erdélyi tehát épp ellenkezőleg ítelt, mint elődje. Ebből következően más volt véleménye az összegyűjtött költemények egészéről: „nem magát ismétli Berzsenyi, mint Kölcsey mondja, hanem követi Horácot, mint vizsgáló hiszi, másod fokozatban”². Hasonlóképpen változott a kifejezés értékelése is; ami korábban hibának, mert dagályosnak és értelemmentől üresnek bizonyult, most a költő erénye lett: „hogy erő volt benne, mutatja nyelve, páratlan nyelve kivált még ezelőtt ötven esztendővel”; „idegen volt gondolatokban, de miénk a nyelvben”³.

Lessing nyomán Erdélyi másodrangúnak tartotta a leíró költészetet: Berzsenyi „utánzá az utánzókat, a festő költészeket, s másod kézből vette tárgyait”.⁴ Tudjuk, hogy ez a követelmény Henszlmann *Párhuzamában* is szerepelt, amelynek a képzőművészetre vonatkozó egyik alapelve azt írja elő, hogy a művész tökéletesen hassa át anyagát. Ennek alapja tárgy és anyag megismerése, „mert át nem láthatni, hogy forrhaszon össze valaki oly dologgal, mellyet csak távolról vagy épen egyáltalában nem ismer”. Ezt a normát „német philosophusok” határozták meg, a következő kifejezésekkel: „Den Stoff durchdringen, mit demselben

eins werden, ihn durchgeistigen, beseelen.”⁵ Az összefoglalóan említett források között találhatjuk az Erdélyi által nagyon szeretett Jean Paul *Vorschule der Aesthetik* című művét, s az itt idézett kulcsszavak jellemzői lettek az ő felfogásának is.

Költészeteszmény és értelmezés különbségei magyarázzák azt, hogy Erdélyi utáztatnak tekintette, amit elődje elragadónak tartott. Az „igazi” Berzsenyit kereste, s csak a költemények kis hányadában vélte megtalálni. Jellemző, hogy mindössze három vers (az *Életphilosophia*, a *Levéltöredék barátnéhez* és a *Búcsúzás Kemenesaljától*) nyerte el mind a két kritikus tetszését,⁶ hiszen a költő Kölcsey szerint értelmi ürességbe, Erdélyi szerint pedig idegenbe tévedt.

Az a kritikai norma, amelyet ekkor Erdélyi a magáénak vallott, kizárt minden (nem hazai) imitációt, és az élmény eredetiségét írta elő. A versekben talált Horatius-adaptációk száma elégségesnek látszott annak kétségbe vonására, hogy „tiszta, saját érzés-e az, mely Berzsenyi műveit éldelte, magáéinak vallotta, s bennök magát teljesen feltalálni, visszatükrözni remélette”; a költőt „a maga ős jellemében, igazi valóságában” nem mutatják meg versei, melyekben állandóan „Horác lelkével találkozunk”.⁷ A közvetlen és kizárólagos eredetiségnek és személyességnek ez a számonkérése magába foglalja az önbemutató szükségességét, ember, költő és lírai Én egybeesését, a mű dokumentatív hitelességét. Erdélyi egyik 1844-ből való feljegyzése szerint nemcsak Berzsenyire vonatkozott ez a követelmény: „Nem látom Horáctól Berzsenyit, Schillertől Kölcseyt, Uhland-Goethétől Bajzát, Byrontól Vachott Sándort, Mathissontól Király Károlyt, a franciáktól Kuthyt sok munkáiban, Nagy Ignácot torzképeiben sat.”⁸ Az utáztatás, a majmolás elutasítása a 40-es évek kritikáiban — így drámabírátaiban is — egyik fő törekvése volt.

Ez az eszmény nem választható el Erdélyi költészetfelfogásának egészétől, s annak módosulása erre is kihatott. Az idegen hatás elleni védekezés nem jelentette az attól való elszigetelődést és a világirodalommal szembeni közönyt: ezt igazolják olvasmányai, fordításai (Boileau tankölteménye és Wienbarg előadássorozata) s a *Magyar Szépirodalmi Szemlé*-ben megjelent ilyen vonatkozású ismertető és elemző tanulmányai. Az eredeti értékek kutatása és ilyen alkotások kezdeményezése nem az idegen ellen, hanem annak kiegyenlítésére történt, elméletileg főleg német ösztönzés nyomán, egzisztenciálisan pedig létigazolásként, önmagunk sajátosságait bizonyítandó.

Második korszakában, az 1856-ban írt Arany-tanulmányában Erdélyi két olyan megjegyzést tesz, amely Berzsenyi-élményének és -értékelésének változásáról tanúskodik. Az *Ősszel* és *Dante* című versekben — írja — „fölismerjük a költő bölcsészeti hajlamát, mélységét, csaknem legé-

rezhetőbb hiányát a magyar költészetnek, mi Berzsenyiben oly ellenállhatatlan erővel hódítja meg értelmünket”. Erdélyi itt már nem Horatius követőjét bírálja, hanem azt a saját, eredeti, „igazi” jellemvonását dicséri, amelyik megemlítettett ugyan 1847-ben írt tanulmányában, de most már kivételes hagyományként tartatik számon a népiesség előtti értékek között. Ezt írja: Arany „Versein egész harmadcsapása tetszik meg a népi és régi gondolatmenetnek, kifejezési módnak, mégis újdonság ingerével. Ilyen nyomokat mutatott ki az itészet Berzsenyiben Horác, Garaynál Uhland, Petőfinél Heine s Béranger után s szerint.”⁹ Tehát — vonhatjuk le a tanulságot — a régi és a népi imitációról szólva a kritikus nem állítja szembe a hazait és a külföldit, s Arany elismerése kisugárzik a következő mondatra is, amelynek jelentése módosul az előzményekhez képest: sem a hazai, sem az idegen hatás itt nem zárja ki a megújulást, és nem ítéltetik el.

Mindez már a „kelmeiség” elleni harc korában zajlik, akkor, amikor Erdélyi kiábrándult az át nem szellemített, de népiesnek tartott külsőségek divatából, amelyet a Berzsenyitől követett mathissoni leírásokkal rokonított. Nem volt már számára aktuális a kizárólagos hazai inspiráció: a környező népek dalainak tanulmányozása éppúgy szükségesnek bizonyult, mint annak belátása, hogy „nincs elem, nincs irány, melynek szabályszerűleg ki kelletnék záratni az irodalomból”.¹⁰ Tehát Berzsenyi történeti megítélése kapcsolatban volt a népiesség felfogásával: az eredetiség kizárólagosságának normája a hazai népköltészet megkülönböztetett szerepével függött össze; a gyűjtések műköltészetre gyakorolt hatásának kritikája viszont egyúttal a norma felülbírálását jelentette. A „kelmeiség” — amelyen Erdélyi anyagszerűséget, „Stofflichkeit”-et értett — ellentmondott a Henszlmantól idézett „den Stoff durchdringen” elvének. Erdélyi 1859-ben, a legújabb magyar líra bírálatában a következő kérdést tette fel: „vajjon ama nyereség, hogy a népi elem fölsajátításával példákat, sőt példányokat [példaképeket] is birunk a szép hazai szólásformákból, pótolja-e ama veszteséget, mely okvetlenül érte irodalmunkat elhanyaglásából amaz elveknek, melyek után népi előképek, minták nélkül is tudtak a mi költői nagyaink oly csudálatraméltó nyelvet teremteni, minő az ódáké Berzsenyinél, az époszé, dalé Vörösmartynál, Czuczornál. Mert úgy látszik, hogy a népi forrás már már kiapadt, s a népi elem korántsem elegendő arra, hogy belőle alkottassék fel a magyar műideál. Arany, Petőfi, ha nem csalódom, kimerítették.”¹¹

A népiesség tehát és az a hagyomány, amelytől ez elfordult, összefüggött Erdélyi irodalomfelfogásában; ahogy az egyik megítélése módosult, úgy változott a másik szerepe is a megteremtendő új egyensúlyban. Ez tükröződik ugyanennek a tanulmánynak értékítéletében Berzsenyiről,

aki, mint olvassuk, „csakugyan a kevés tárgyú, de annál teljesebb felfogású és nemesb ajku írók sorába tartozik”.¹² Nincs már szó tehát Horatius ismétléséről, ami hibának minősült 1847-ben; s a nyelv kezdetől hangsúlyozott kivételes érdemei mellett megnövekedni látjuk annak a lírai alanyiságnak a fontosságát, amely a korábbi elemzés szerint csak néhány versben mutatkozott meg.

Ha az ötvenes évek korszakát több tekintetben is az előzmények ellenpárjaként fogjuk fel, az 1867-től való *Pályák és pálmák* című értekezés szintézisként rajzolódik ki: olyan összegezésként, amely egyesíti Erdélyi korábbi nézeteit, de fenntartásokkal is él. Mit jelent ez Berzsenyi megítélésében? S hogyan függ össze a népiesség felfogásával?

„Berzsenyinek végre minden sikerült: értelem, érzelem és nagyszerűség: de célt is ért benne a példányok [példaképek] tisztelete, azaz bevégződött vele a római művészet hatása. Ő a római—magyar költészet thulei királya.”¹³ Ugyanaz történt Goethe és Uhland magyar követőivel, Bajzával, illetve Garayval is, s ez volt a sorsa a francia és az olasz modornak. Azonban „A költészet határtalan országában nem vakútkra, melyek előlünk mihamar elfognak, van szükség, hanem nyílt országútnak a kívánatosak, melyek fogyása együtt megy az idővel, s magunk hatalmába esik folytatásuk. Idegenből vett irány a végesség zsákutcájába szorít, hol nincs előmenet, legjobb esetben is másodrendű a süker.” Zsákutca és országút szembeállítását szemléletes kifejezése annak az értékrendnek, amely a negyvenes évek szemléletéhez áll közel, s olyan felfogásra épül, amely behatárolhatónak tekinti az idegen irodalmakhoz való viszonyt. Bizonyos, hogy nem Berzsenyi volt az utolsó, akire a római művészet hatott. Az viszont, hogy Erdélyi utánzás helyett itt már elsajátításról beszélt¹⁴, komoly különbséget jelent az első korszakhoz képest, ahol az idegenbe tévedés kritikája fogalmazódott meg.

Ez a Berzsenyi-kép, amely összegezi a két előző korszak értelmezéseit, új helyzetben született. Ugyane tanulmány szerint az már elfogadtatott, hogy „a nép is lehet művész”, túlzásnak bizonyult azonban a népiesség kizárólagos értéként való felfogása. Idegen költői mód vagy modor elfogadása és követése az eredetiséget kockáztatja, és „szolgai utánzásra” is csábít. A népköltészetben viszont, amely nemcsak egyenjogú a műköltészettel, „hanem idők válságai szerint fölötte is áll annak”, „a nemzeti autochton szellem öntörvényadó nyilatkozását s törül fakadt eredetiségét ösmérjük fel”. Ebből az következik, „hogy nemzeti classicismust a népköltészet feldolgozása, elsajátítása nélkül gondolni sem lehet”. A „visszaújlás” lehetősége áll az irodalom előtt: „Valósággal a magyar költészet is, mióta a népköltészethez visszafordult, elemeit s módjait mindinkább elsajátította: eredetiségben, a legérdemlegesebb kriti-

ka szerint is, felülmúlja az előző korok és írók minden eredetiségét. Petőfi eredetibb, mint Vörösmarty, Arany mint Berzsenyi.”¹⁵

Az életmű belső törvényszerűségeit kutatva tehát koronként igazolható az az egyensúlyra törekvés, amelynek háttérében Hegel, középpontjában pedig a követendő ideál keresése és felmutatása áll. Befejezésként még egy tanulság kínálkozik: Erdélyi munkásságának egyik fázisában sem zárja ki egymást magyarság és európaiság. Függetlenül attól, hogy mi a követendő példa, a megismerendő mindig ugyanaz: a hazai érték éppúgy, mint a nemzetközi. Egyik sem zárja, egyik sem zárhatja ki a másikat.

Jegyzetek

1. *Berzsenyi Dániel összes művei*: In: *Irodalmi tanulmányok és pályaképek* (a továbbiakban: ITP). S. a. r. T. Erdélyi Ilona. Bp., 1991. 131.
2. Uo. 136.
3. Uo. 131.
4. Uo. 139.
5. *Párhuzam az ó- és újkor művészeti nézetek és nevelések közt, különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon*. In: Henszmann Imre: *Válogatott képzőművészeti írások*. Szerkesztette Timár Árpád. Bp., 1990. 94—95.
6. ITP 134, 137, 139.
7. Uo. 129.
8. *Úti levelek, naplók*. S. a. r. T. Erdélyi Ilona. Bp., 1985. 277.
9. *Arany János kisebb költeményei*. In: ITP 263, 268.
10. *Népköltészet és helmeiség*. Lásd erről a korszakról Dávidházi Péter: *Ismeretelmélet és irodalomkritika Erdélyi János gondolatrendszerében*. ItK, 1984. 1—21.
11. *A legújabb magyar lyra*. 1859. In: ITP 313.
12. Uo. 313.
13. *Pályák és pálmák*. In: ITP 450.
14. Uo. 457.
15. Uo. 451, 448, 453, 456, 457.